

GRZEGORZ DOMAŃSKI

ZWIĄZKI ŚRODKOWEGO NADODRZA Z NADŁĄBSKIM KRĘGIEM KULTUROWYM W OKRESIE LATEŃSKIM I WPLYWÓW RZYMSKICH

Sąsiadujące z sobą na przestrzeni kilkuset kilometrów dorzecza Odry i Łaby tylko na niewielkim odcinku w górnym biegu rozdzielone są znaczniejszą przeszkodą naturalną — pasmem gór. W pozostałej części, na odcinku nizinnym, wododział między nimi jest słabo czytelny, prawie nigdzie nie stanowiąc przeszkody komunikacyjnej, a w wielu wypadkach nie rozdzielając skupisk osadniczych.

Obie rzeki mają silniej rozbudowane prawostronne części dorzeczy tak, że linia wododziału przebiega w odległości kilku, kilkunastu kilometrów od koryta Odry i Nysy Łużyckiej. Taki przebieg wododziału powoduje, że granice grup osadniczych i kulturowych nie pokrywają się z zasięgiem dorzeczy. Zatem jeśli mówimy o nadłabskim kręgu kulturowym, mamy na myśli jednostki kulturowe, których centra znajdują się nad korytem Łaby lub nad jej dopływami w centralnej części dorzecza. Podobnie, gdy mówimy o kręgu Odry—Wisły, myślimy o zespole, który w większości znajduje się w dorzeczu tych rzek.

Obszar środkowego Nadodrza rozpatrywany w tym artykule położony jest nad korytem Odry od okolic Głogowa do okolic Frankfurtu (w stosunku do długości rzeki nie jest to jej odcinek środkowy, w tym wypadku jednak zachowam tradycyjną nomenklaturę) i nad wpadającymi na tym odcinku dopływami.

Na wstępie rozważań o związkach kulturowych pragnę podkreślić, że nie istniały w pradziejach jednostki kulturowe stojące na pograniczu określonych kręgów kulturowych, ale jedynie grupy należące do większych zespołów, które dzięki swojemu peryferycznemu położeniu poza przewagą elementów charakterystycznych dla macierzystej jednostki kulturowej mogły zawierać znaczną ich ilość z sąsiedniej.

Przechodząc do omówienia zagadnienia kontaktów między środkowym Nadodrzem i Nadłabiem (najczęściej również jego strefą środkową), muszę podkreślić, że nie mam zamiaru omawiać wszystkich elementów składających się na obraz kontaktów między tymi obszarami, ale jedynie naszkicować generalne trendy, jakie

w tym zakresie panowały przez blisko 800 lat około przełomu er.

Na przełomie okresu halsztackiego i lateńskiego znaczne obszary obu dorzeczy łączyła swoim zasięgiem grupa białowicka kultury łużyckiej, obejmująca obszar od środkowej Łaby po krańce dorzecza Bobru (Gardawski 1979, ryc.56, 63; Buck 1979, ryc.106). Na początku okresu lateńskiego na środkowym Nadodrzu pozostały tylko szczątkowe ślady osadnictwa grupy białowickiej, podobnie jak sąsiadującej z nią od północy grupy górzyckiej (Griesa 1976, 468, ryc.1; Buck 1979, ryc.104–106). Obie grupy poza znacznym zmniejszeniem się gęstości osadnictwa traciły także stopniowo kolejne tereny ze swego zasięgu.

W tym czasie wzdłuż Łaby, a także od północnego zachodu do górnego dorzecza Dahme i środkowego Sprewy, nasilały się wpływy kultury jastorfskiej (por. Keiling 1968, 167n.; H.Seyer 1969, 43n.), co spowodowało wytworzenie się skupisk osadniczych tej kultury na miejscu i w najbliższym sąsiedztwie terenów zasiedlonych przez ludność grupy białowickiej w najpóźniejszej fazie jej rozwoju (Horst 1975, 17n., ryc.2; Buck 1979, ryc.106). Biorąc pod uwagę ustalenia chronologiczne (Buck 1979, s.145), należy przyjąć współczesność osadnictwa kultury jastorfskiej z fazy Jastorf I i grupy białowickiej z fazy IIb. W dwóch strefach osadnictwo obu tych jednostek sąsiadowało bezpośrednio z sobą lub było przemieszane. Pierwsza z nich to kotlina Luckau—Calau nad górną Dahme, gdzie skupisko osadnicze kultury jastorfskiej otoczone było przez osadnictwo „białowickie”. Druga znajduje się w południowej części doliny środkowej Łaby w okolicach Drezna (Buck 1979, ryc.106). Niewielka ilość materiału z obu stref nie pozwala na pełne, a przede wszystkim jednoznaczne określenie charakteru związków i kontaktów kulturowych „białowicko-jastorfskich”. Prawdopodobnie kształtowały się one odmiennie w obu wspomnianych strefach. W kotlinie Luckau—Calau mimo rozpoznania kilku cmentarzysk i osad (Marschalleck 1944, 111–130) nie natrafiono na bardziej czytelne ślady wpływów grupy białowickiej,

odnosi się to zarówno do form ceramiki i ozdób, jak i do obrządku pogrzebowego (por. Marschalleck 1944, *passim*). Wpływy były tu mniejsze niż w okresie wcześniejszym (Kropf 1938, 195–197; Buck 1979, 147), kiedy osadnictwo obu kultur było przestrzennie odległe. Jest to bym bardziej rzucające się w oczy, że kultura łużycka bardzo silnie oddziaływała na rozwój wszystkich sąsiadujących od zachodu kultur, a szczególnie na ich ceramikę (por. Holter 1933, 67; Gandert 1935, 146; Tackenberg 1937, 89; Kropf 1938, 198; Agde 1939, 203–210; Voigt 1958, 427, 454; Bukowski 1969, 66, 148). Również odwrotne wpływy — kultury jastorfskiej na zamieszkującą w sąsiedztwie ludność grupy białowickiej, były niewielkie (Buck 1979, 147).

Inaczej układały się te stosunki nad środkową Łabą. Nad jej odcinkiem po obu stronach przełomu w Rudawach nastąpiła najprawdopodobniej asymilacja grup ludności obu kultur połączona z przemieszaniem inwentarza kulturowego. Świadczyć o tym może przejście i utrzymanie w głąb okresu lateńskiego (do LTC) przez ludność grupy podmokelskiej elementów grupy białowickiej, m.in. kilku form ceramicznych jak dwojaki, naczynia miniaturowe, talerze krążkowe, naczynia z listwami na krawędzi szyjki i brzuśca (Mähling 1944, 134, 185; Venclova 1973, 50n.). Przypuszczalnie także szpile „podmokelskie” można wywodzić od wzorów grupy białowickiej (Venclova 1973, 51). Wpływy te czytelne są także w dziedzinie obrządku pogrzebowego, czego dowodem jest stosowanie w grupie podmokelskiej obyczaju bogatego wyposażania grobów w drobne przystawki i używanie grobów podwójnych (Mähling 1944, 131, 219; Venclova 1973, 42).

Przykład grupy podmokelskiej i obserwacje rozprzestrzeniania się kultury jastorfskiej na innych obszarach, gdzie szerzyła się głównie jako prąd kulturowy obejmujący ludność dotychczas zamieszkującą obszary przez nią zajmowane (por. H.Seyer 1967, 45; 1969, 45; Keiling 1968, 168–172; 1976, 99–102) — mimo braku potwierdzających tę tezę pewnych materiałów z najbliższych środkowemu Nadodrzu terenów zachodniej części Dolnych Łużyc — dowodzą, że i tam możemy się liczyć bądź z asymilacją części zamieszkującej poprzednio ludności, bądź z przybyciem jej ze stosunkowo niedawno opanowanych terenów nad dolną Sprewą i Hawelą.

Przyjęcie w założeniu rozszerzenia się kultury jastorfskiej drogą asymilacji miejscowej ludności stawia na porządku dziennym sprawę kontynuacji osadnictwa przy zmianie przynależności kulturowej. Zagadnienie to wymaga nieco szerszego naświetlenia. Kontynuacja taka jest możliwa do stwierdzenia w wypadku znalezienia materiałów przejętych od poprzedniczki przez następującą po niej grupę kulturową. Teoretyczne możliwości istnieją przy stwierdzeniu zazębiana się lub bliskiego następstwa czasowego. W świetle przytoczonych po-

wyżej uwag trzeba postawić pytanie: Czy na środkowym Nadodrzu pod wpływami z terenów nadłabskich nastąpiło przekształcenie pod względem kulturowym mieszkającej tu ludności grupy białowickiej? Czy ludność grupy gubińskiej kultury jastorfskiej należy traktować jako przybyszów z terenów nadłabskich?

Na pytanie o związki widoczne w materiale nadal trzeba odpowiedzieć negatywnie (Domański 1975). Poza kilkoma cechami przejętymi przez kulturę jastorfską jako całość brak elementów wskazujących na genetyczną łączność grupy gubińskiej z białowicką. Tu jednak należy się zastrzec, że zarówno ze schyłkowej fazy grupy białowickiej, jak i z I fazy grupy gubińskiej dysponujemy bardzo ograniczoną liczbą materiału, co uniemożliwia pewne wnioskowanie. Należy się zatem zastanowić, czy istniały potencjalne możliwości kontynuacji osadniczej, a co za tym idzie i kulturowej.

We wchodzącej w sferę naszych zainteresowań południowej części zasięgu grupy górzyckiej kultury łużyckiej, w okresie pojawienia się osadnictwa kultury jastorfskiej w zachodniej części Dolnych Łużyc, postępował zanik osadnictwa. Ograniczało się ono do kilku punktów (pewnie z tego okresu pochodzą cmentarzyska w Grzmiącej, woj.zielonogórskie, Rothert 1938; i Wiesenau, Kr.Eisenhüttenstadt, Griesa 1968; Gedl 1972, 334) mimo przetrwania większych śladów w bardziej północnej części jej dawnego zasięgu. Punkty te można datować najpóźniej na LTB₁ (por. Gedl 1972, 332–334, ryc.16 i 17).

Podobnie w stanie zaniku była grupa białowicka, mimo że liczba stanowisk odpowiadających okresowi pojawienia się kultury jastorfskiej była daleko większa niż w południowej strefie grupy górzyckiej (por. Buck 1979, 145n., ryc.106; Gedl 1972, 327–332).

W okresie zaniku wspomnianych grup kultury łużyckiej we wschodniej części środkowego Nadodrza pojawiło się osadnictwo związane z kulturą pomorską (Pazda 1970, 97; Kołodziejcki 1975, 19). Trwało ono od HD₂ do LTB₁ (jeśli brać pod uwagę pewnie datowane zapinki, Woźniak 1979, *passim*). Próby wcześniejszego datowania (Kołodziejcki 1975, 19) i argumenty za tym przemawiające nie wydają się przekonujące. Także argumenty za długim trwaniem kultury pomorskiej na omawianym obszarze (Kołodziejcki 1976, 194; Woźniak 1979, 148), przy braku jakichkolwiek elementów pewnie datujących, nie wydają się prawdopodobne.

Biorąc pod uwagę możliwość łączenia ze schyłkowym stadium grupy białowickiej luźno znalezionych zapinek wczesnolateńskich z Bolesławca (por. Gedl 1972, 327, ryc.10), można przyjąć na podstawie porównania elementów datujących z grupy białowickiej i przyległych obszarów kultury pomorskiej, że ich zanik nastąpił równocześnie lub że oba te fakty dzielił niewielki przedział czasowy. Najprawdopodobniej ze schyłkiem fazy LTB₁ lub niewiele później (początek LTB₂) zanikły

zarówno ślady osadnictwa kultury łużyckiej, jak i pomorskiej.

Na części terenów środkowego Nadodrza następna chronologicznie była grupa gubińska kultury jastorfskiej, która opanowała dwa zwarte, ale bardzo ograniczone terytorialnie odcinki omawianego obszaru: w okolicy Gubina nad Nysą Łużycką i nad Odrą w okolicy Nowej Soli—Głogowa (Domański 1975, ryc.6; 1981a). Zarówno jej zasięg, jak i liczba stanowisk są nieporównywalnie małe nawet w stosunku do osadnictwa ze schyłkowej fazy grupy białowickiej i kultury pomorskiej.

Współczesne osadnictwo kultury przeworskiej obejmowało tereny nadodrzańskie, przylegające do obszaru grupy gubińskiej od wschodu i północy (Godłowski 1978, mapa 1). Dalej na północ w Oderbruch znajdowało się niewielkie skupisko osadnicze (wysunięte najdalej na zachód) tej kultury (Schaeffler 1906, 1–5; Jahn 1940, 964, 970, tabl.396:2–6; Lienau 1930, 221–224; 1924, 265–273; 1934; Leube 1975, 92–94; Kostrzewski 1919, t.2, 3–86; Domański 1975, 123; Laser 1968, 56, ryc.32), sąsiadujące od północy z nadodrzańską grupą kultury jastorfskiej (Wołagiewicz 1968, ryc.3, 4; 1981). W kotlinie Luckau—Calau istniało w dalszym ciągu, chociaż w znacznie zmniejszonym zasięgu, skupisko osadnicze grupy środkowonadłabsko-hawelańskiej (Marschalleck 1944, *passim*). Ostatnie ślady osadnictwa z tego terenu w kierunku wschodnim odkryto w Leuthen, Kr. Cottbus (Marschalleck 1944, 129, przyp.75). Jeszcze dalej na wschód znaleziono luźno w Klinge, Kr. Forst (Kirsch 1972, 143), naszyjnik koronowy, bez uzasadnienia łączony z grupą gubińską (Woźniak 1977, 241; odkryto go w odległości 18 km od najbliższego jej stanowiska w dorzeczu Sprewy, skąd dotychczas nie znamy stanowisk tej grupy).

Pojawienie się grupy gubińskiej łączyłem (Domański 1975, 96) z napływem ludności z zachodniej części Dolnych Łużyc. Za prawdziwością tej tezy przemawiają zarówno względy geograficzne (położenie ich w najbliższym sąsiedztwie grupy gubińskiej, przy znacznym oddaleniu innych grup kultury jastorfskiej), jak i sytuacja osadnicza na terenie macierzystym, gdzie po okresie rozwoju na początku okresu lateńskiego (LTB) nastąpiło znaczne zmniejszenie się gęstości osadnictwa i ograniczenie jego zasięgu (Marschalleck 1944, 129).

Poza licznymi nawiązaniem w materiale grupy gubińskiej, świadczącymi o żywych kontaktach z grupą środkowonadłabsko-hawelańską w całym prawie okresie jej trwania (Domański 1975, 97n.), należy także podkreślić szczególnie liczne elementy z tego źródła, pochodzące z okresu jej kształtowania się, a więc mogące świadczyć o genezie ludności. Poza wspomnianymi już kłamrami taśmowatymi o podniesionych brzegach czy naszyjnikami typu O₁ Voigta należy zwrócić uwagę, że znaleziska kolczyków żagielkowatych i zapinek kulowych leżą na przedłużeniu ich zasięgów z grupy środ-

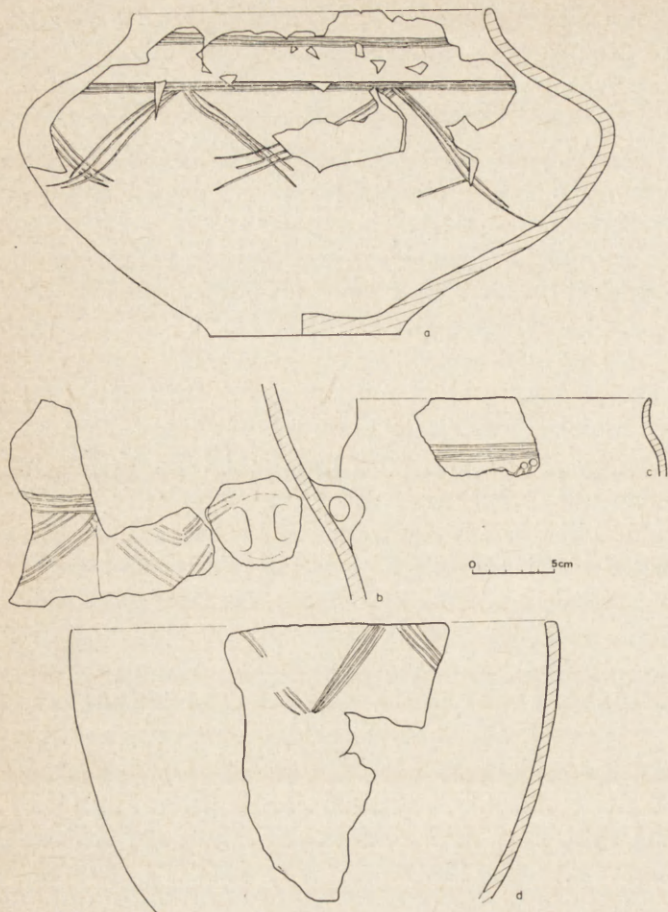
kowonadłabsko-hawelańskiej (Domański 1975, 90, ryc.17). To samo dotyczy trójkątnych kłamer z płytkami (Keiling 1968, 164, ryc.3), rurek blaszanych, jak np. z Nowego Miasteczka, woj. zielonogórskie, grób 5 (Domański 1975, tabl. XXIX I), znajdujących licznie również w Börnicke, Kr. Nauen (Reinbacher 1963, tablica zbiorcza), oraz najprawdopodobniej fragmentu ozdoby płytowo-łańcuchowej z Domaniowic, woj. legnickie, grób 85 (Kołodziejski 1973, ryc.7t), typowej dla grupy środkowonadłabsko-hawelańskiej (Keiling 1968, ryc.2).

Istotny dla zagadnienia genezy grupy gubińskiej i ewentualnych powiązań z kulturą łużycką i pomorską jest problem określenia czasu jej powstania. Nie ma potrzeby powtarzania (por. Domański 1975, 86–92) argumentów przemawiających za synchronizacją grupy gubińskiej z fazą Ripdorf. Ponowna analiza już znanych materiałów i odkrycie nowych pozwala spojrzeć na to zagadnienie w nieco innym świetle. Na możliwość datowania początku omawianej grupy na okres wcześniejszy niż środkowa część fazy Ripdorf wskazuje kilka przedmiotów odkrytych w zespołach do niej należących.

Do takich elementów należy kłamra trójkątna z płytką oraz fragmenty pasa odkryte w grobie 16, w Sadzarzewicach, gm. Gubin, woj. zielonogórskie (Domański 1975, tabl. XXXI g, i). Kłamry tego typu występują w fazie Jastorf c (Keiling 1974, 36n.) i są typowe dla grupy środkowonadłabsko-hawelańskiej (Keiling 1968, ryc.3). Również do elementów trwających od starszego okresu przedrzymskiego (Heiligendorf, Paulus 1965, 68) należą kłamry taśmowate z podniesionymi brzegami i żeberkami środkowymi, jakie znaleziono w Jazowie, gm. Gubin, i Gubinie, w grobie 3 (Domański 1975, tabl. II g, XXXV b). Przeżytkami w fazie Ripdorf są kolczyki żagielkowate (Marschalleck 1938, 55) odkryte w Brodach, woj. zielonogórskie (Domański 1975, 105).

Część naczyń z najwcześniejszych faz grupy gubińskiej należy również stylistycznie do starszego okresu przedrzymskiego, a o kilku można powiedzieć, że są typowe dla stylu wczesnojastorfskiego i najprawdopodobniej pochodzą z wczesnych faz tej kultury. Do tego rodzaju można zaliczyć naczynia i ich ułamki odkryte w Luboszycach, stan. 1, na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich (wtórnie użyte jako popielnica, ryc. I a) i w osadzie na stan. 4 (ryc. I b); w Jazowie, stan. 3, w jamie 36 (ryc. I c), oraz na cmentarzysku w Czarnowicach, stan. 2 (ryc. I d). Naczynia te są typowe dla grupy środkowonadłabsko-hawelańskiej w starszym okresie przedrzymskim (Keiling 1968, 164).

Wspomniane powyżej materiały wskazują na możliwość powstania grupy gubińskiej jeszcze u schyłku starszego lub na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego. Większość najstarszych materiałów odkryto w skupisku dolnołużyckim grupy gubińskiej, co świadczyłoby o nieznacznie wcześniejszym jego powstaniu, uwarunkowanym także rozwojem przestrzennym

Ryc. 1. Ceramika z I fazy grupy gubińskiej kultury jastorfskiej
a, b – Luboszyce, stan. I, grób 22(a), stan. 4, jama 2(b); c – Jazów, stan. 3,
jama 36; d – Czarnowice, stan. 2; gm. Gubin, woj. zielonogórskie

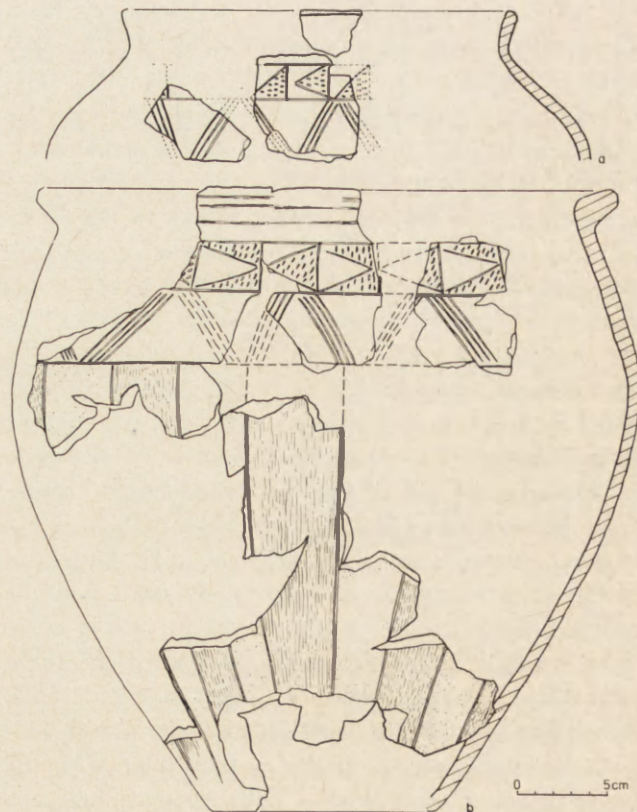
grupy środkowonadłabsko-hawelańskiej. Z ostatecznymi jednak wnioskami w tym względzie należy się powstrzymać do czasu opublikowania materiałów z cmentarzyska w Domanowicach, największego w skupisku dolnośląskim.

Możliwość wytworzenia się grupy gubińskiej jeszcze w LTB ma istotne konsekwencje dla rozpatrywania problemów związanych z jej powstaniem i rozwojem, a jednym z kluczowych jest zagadnienie „styku” ze schyłkowym osadnictwem ludności kultur pomorskiej i łużyckiej. Przy zastrzeżeniu, że materiał z najwcześniejszej fazy grupy gubińskiej jest bardzo nieliczny, a materiały ze schyłku wspomnianych kultur odpowiadają mu liczbą, można stwierdzić, że poza ogólnymi cechami stylistycznymi w ceramice brak elementów łączących te jednostki kulturowe. Wszelkie sugestie na temat ciągłości użytkowania cmentarzyska w Domanowicach (Kołodziejcki 1973, 134; Woźniak 1977, 244; obie przytoczone tam hipotezy można zaliczyć do rozważań czysto teoretycznych) w świetle dotychczas znanych materiałów nie mają podstaw.

Czy zatem należy wykluczyć jakiegokolwiek związki osadnicze i kulturowe między grupą gubińską a poprzedzającymi ją? Uwzględniając rozwój podobnych kon-

taktów na obszarach nadłabskich, a także wspomniane powyżej potencjalne możliwości, trzeba brać pod uwagę tego rodzaju związki. Kluczem do rozwiązania tego zagadnienia jest znaczne powiększenie bazy źródłowej. Mówiąc o potencjalnych możliwościach, warto wspomnieć, że w Luboszycach w pobliżu strefy, gdzie odkryto groby grupy gubińskiej, natrafiono także na ślady zniszczonych grobów ze schyłkowej fazy grupy białowickiej.

Grupa gubińska przynajmniej w trzech pierwszych fazach swego istnienia zachowała ściśle związki z nadłabskimi obszarami macierzystymi, czego świadectwem jest zachowanie zasadniczych reguł kulturowych i pokrewieństwo materiału, a także — co szczególnie należy podkreślić — równoległy rozwój (Domański 1975, 86–93). Jednym z ciekawych przejawów tego rodzaju wspólnoty, a zarazem związków nadłabsko-nadodrzańskich, było powstanie pod wpływem prądów kulturowych „przeworskich” (związanych z ludnością tej kultury lub powodujących jej powstanie) naczyń, w których ornamentyce odzwierciedliły się zarówno elementy typowe dla kultury przeworskiej, jak i jastorfskiej. Naczynia takie znaleziono na obszarze grupy gubińskiej w Datyniu, gm. Brody, woj. zielonogórskie, na stan. 10 (ryc. 2b) i luźno na cmentarzysku w Luboszycach (ryc. 2a), a także na stanowiskach środkowego Nadłabia wykazujących wiele cech wspólnych z grupą gubińską — w Börnicke, Kr.

Ryc. 2. Ceramika z ornamentem „przeworsko-jastorfskim”
a – Luboszyce, gm. Gubin, stan. I, znal. luźno; b – Datyń, gm. Brody, stan. 10,
jama 6; woj. zielonogórskie

Nauen (Reinbacher 1963, tabl.47:534a, 54:488a) i Gräfenhainichen, Kr. Gräfenhainichen (Gustavs 1976, ryc.22).

Połączenie rozległych terenów nadłabskich i nadodrzańskich pomostem jednej kultury przyczyniło się niewątpliwie do rozprzestrzenienia szeregu elementów, których główne obszary występowania znajdowały się w dorzeczu Łaby (Wołągiewicz 1979, ryc.14; Woźniak 1978, 270–280). Przedmioty pochodzące z obszaru kultury jastorfskiej znalezione poza zasięgiem grupy gubińskiej — lecz w jej najbliższym sąsiedztwie, co pozwala przypuszczać, że mogły się one dostać za jej pośrednictwem — ograniczają się do kilku zaledwie form. Wśród nich można wymienić klamerki językowate, klamry trójkątne, szpile łopatkowate i szpile z okrągłą tarczką (Wołągiewicz 1979, ryc.14). Klamerki językowate i szpile z okrągłymi tarczkami reprezentują starszy styl jastorfski — ze starszego okresu przedrzymskiego, pozostałe dwa typy występują zarówno w fazie Jastorf c, jak i Ripdorf (Keiling 1969, 40n., 48). Mamy tu do czynienia z jedną falą napływu tych przedmiotów właśnie u schyłku starszego okresu przedrzymskiego. Zatem napływ ten ogólnie był współczesny z powstaniem grupy gubińskiej, choć może nieco je wyprzedził, będąc świadectwem ożywionych kontaktów. Trzeba tu jeszcze dodać, że prawie wszystkie importy „jastorfskie” znaleziono w zespołach kultury pomorskiej (Woźniak 1978; Wołągiewicz 1979), a także w „schyłkowobiałowickich” na środkowym Nadodrzu, m.in. szpile łopatkowate w Datyniu (Jentsch 1876, 313; Böttcher 1896, 148), Gubinie (Jentsch 1886, 386) i Wicinie, gm. Jasiień, woj. zielonogórskie (Buck 1979, 200), a klamerki językowate w Sarbi, gm. Krosno Odrz., woj. zielonogórskie (Buck 1979, ryc.86:12), i Ochli, gm. Zielona Góra (Petersen 1932, 55). Za napływem importów „jastorfskich” wyprzedzającym powstanie grupy gubińskiej przemawia także brak właśnie tych elementów w inwentarzu omawianej grupy oraz jej rola w późniejszych kontaktach z kulturą przeworską, z którą na znacznej przestrzeni sąsiadowała bezpośrednio. Mimo to trudno wskazać przedmioty, które dotarły do tej ostatniej za pośrednictwem grupy gubińskiej (być może dotyczy to zapinki kulkowej z Bierutowa, woj. wrocławskie). Jest to wyraźne przeciwieństwo sytuacji i roli, jaką w kontaktach ze wschodnimi sąsiadami spełniała grupa nadodrzańska (por. Wołągiewicz 1979, *passim*). Ożywione kontakty między nadodrzańskimi i nadłabskimi grupami kultury jastorfskiej być może przyczyniły się do ekspansji kultury przeworskiej w dorzecze Łaby.

Pojawienie się śladów kultury przeworskiej w Saksonii i Turyngii (por. m.in. Hachmann 1957; Peschel 1977) było do pewnego stopnia odpowiednikiem ekspansji kultury jastorfskiej w kierunku wschodnim. Ślady kontaktów, a nawet pobytu grup ludności z dorzecza Odry odkrywane w Saksonii i Turyngii są trojakiemu rodzaju: 1 — groby z bronią, nie znane na tych obsza-

rach wobec powszechnego w kulturze jastorfskiej obyczaju niewkładania jej do grobów; 2 — groby jamowe, najczęściej z wyposażeniem charakterystycznym dla kultury przeworskiej; 3 — znaleziska luźne z osad i cmentarzysk, głównie ułamki ceramiki. Nie wszystkie, jak się wydaje, kategorie źródeł mają jednakową wartość dowodową. Niewątpliwie obyczaj wkładania broni do grobów można wiązać z wpływami, a nawet z ludnością kultury przeworskiej (biorąc także pod uwagę szerszy kontekst ich pojawienia się). Czy jednak wszystkie groby w nią wyposażone można wiązać z ludnością przybyłą z terenów dorzecza Odry i Wisły?

Groby z bronią odkryte w dorzeczu środkowej Łaby istotnie najczęściej są jamowe lub wyposażone w ceramikę „przeworską”, nie jest to jednak regułą, czego dowodem jest chociażby grób z Freienorla, Kr. Jena (Peschel 1977, ryc.4:5) — popielnicowy, ale bez tej ceramiki.

Pewniej można łączyć z kulturą przeworską groby jamowe. Odkryto je na 11 stanowiskach w dorzeczu środkowej Łaby. Na 8 z nich znaleziono także ceramikę „przeworską”, a na 7 w grobach jamowych broni. Trzeba jeszcze dodać, że w grobach tych nie było innej ceramiki. Z kulturą przeworską można także wiązać groby popielnicowe z bronią, gdzie popielnica nawiązuje kształtem do naczyń typowych dla niej, jak w Dessau, Kr. Rosslau (König 1931b, 315), Gödnitz, Kr. Zerbst (R. Seyer 1976, 194), i Gräfenhainichen, grób 19 (Gustavs 1976, 34, ryc.7).

Rozpatrując pochodzenie ceramiki zbliżonej do naczyń kultury przeworskiej, należy jednak wykazać dużą ostrożność. Obok licznej grupy znalezisk drobnych ułamków, odkrywanych na obcych kulturowo osadach i cmentarzyskach lub luźno, część naczyń tego typu znalezione w zwartych zespołach, najczęściej grobowych. Między innymi w Cammer, Kr. Belzig, naczynia o charakterze „przeworskim” wystąpiły w grobach 27, 36 i 45 jako popielnice (Marschalleck 1927), podobnie w Gräfenhainichen, w grobach 13, 42, 43, 45, 64, 69, 71, 72, 107, 109, 117 (Gustavs 1976, *passim*), przypuszczalnie w Lindau, Kr. Zerbst, grobie 173 (König 1931b, 314) i Schermen, Kr. Burg (Felsberg 1929, 137), a także w Thiessen, Kr. Wittenberg (Kostrzewski 1919, 190). Liczne przykłady wykorzystywania naczyń zbliżonych kształtem do ceramiki kultury przeworskiej mamy z cmentarzysk w Zerbst (König 1931a; 1931b), a także z osady w tej miejscowości (König 1932, 158–163, ryc.2–6), przemieszane w jamach z uławkami typowymi dla kultury jastorfskiej. Wszystkie wspomniane cmentarzyska należą do tej kultury, a tylko nieliczne formy pochodzące z końcowej fazy ich użytkowania nawiązują kształtem do naczyń kultury przeworskiej. Mamy tu zatem sytuację analogiczną do stwierdzonej w grupie gubińskiej. Wydaje się również, że przestrzennie strefa „przeworskich” grobów z bronią i grobów jamowych i strefa naczyń zbliżonych do „przeworskich”, odkrywanych na

cmentarzyskach kultury jastorfskiej zazębia się na niewielkim odcinku przy ujściu Muldy i Soławy. Pierwsza rozciąga się w dorzeczu Soławy i Unstruty, druga związana jest z korytem Łaby i terenami na północ od niego. Traktowanie zatem wszystkich fragmentów ceramiki zbliżonej do naczyń kultury przeworskiej, znalezionych w dorzeczu środkowej Łaby, jako śladów pobytu ludności tej kultury nie jest w zupełności poprawne.

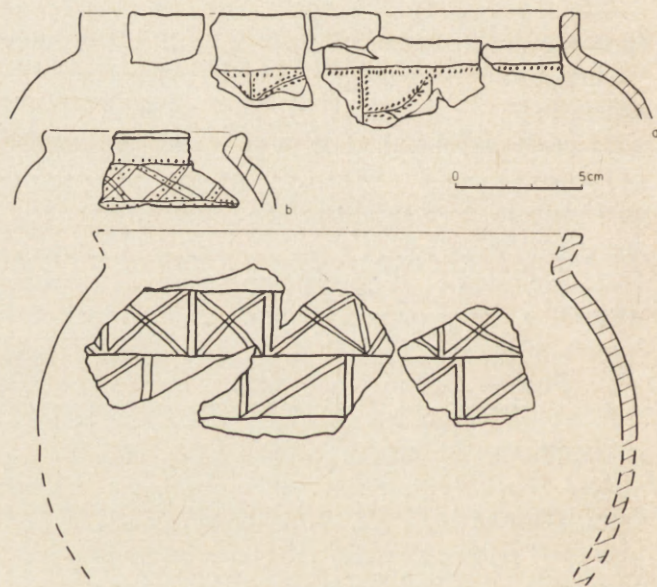
Brak elementów wyznaczających zasięg kultury przeworskiej na środkowym Nadłabiu, na obszarze grupy gubińskiej i zbliżonych do niej kulturowo, przemawia za tym, że mimo iż terytorialnie stanowiły one pomost między Odrą i Łabą, nie były pośrednikami w rozprzestrzenianiu kultury przeworskiej do Nadłabia (wbrew zdaniu Woźniaka 1977, 243). Z geograficznego punktu widzenia ekspansja taka byłaby najbardziej prawdopodobna z najdalej na zachód wysuniętej części zasięgu kultury przeworskiej, to znaczy znad południowego biegu Odry w okolicach Frankfurtu, gdzie przekroczyła rzekę.

Otwarte jest zagadnienie czasu pojawienia się śladów kultury przeworskiej na Nadłabiu. Najwcześniejszy wydaje się być grób 5 w Ladeburg, Kr.Zerbst (Grimm 1932, 69–71), zawierający zapinkę zbliżoną do typu B Kostrzewskiego. W tym jednak wypadku można mieć pewne zastrzeżenia do formy grobu. Na tym trwającym od wczesnego okresu lateńskiego cmentarzysku za jamowe uznano groby z naczyńiami odwróconymi do góry dnem, c cechach „przeworskich”. Odnoszą się do nich uwagi poczynione powyżej. Zapinka uznana za typ B lub C, odkryta w grobie w Schmorkau, Kr.Kamenz (Meyer 1963, ryc.1, 2), zachowała się w kilku drobnych ułamkach i kwalifikacja jej wydaje się wątpliwa. Zapinka typu B pochodzi ze Stendorf, Kr.Weissenfels (Hachmann 1957, 68).

Zapinki odkryte w pozostałych grobach jamowych z elementami „przeworskimi” należą do typu G/H — Artern, Kr.Sangerhausen, Weinberg (Hachmann 1957, 67, tabl.13C) i K — Brücken, Kr.Sangerhausen (Hachmann 1957, 67), Gernstedt, Kr.Naumburg (Hachmann 1957, 67, tabl.13F). Liczne występowanie wśród nich umb typu 1 Bohnsacka (por. Peschel 1977, ryc.3) przemawiałoby za wczesnym datowaniem grobów, jeśli przyjmiemy zaliczenie tych umb przez Hachmanna (1961, 57) do wczesnej fazy młodszego okresu przedrzymskiego „na obszarze Odry—Warty”. Przynajmniej część z nich jednak na Nadłabiu można datować później, o czym świadczy odkrycie ich z zapinkami typu K w Artern Gräfenhainichen, grób 19 (Gustavs 1976, 34, ryc.7). Biorąc pod uwagę powyższe fakty, można uznać za słuszną koncepcję W.Schulza (1928, 33–36), że cmentarzyska, a właściwie zespoły o charakterze „przeworskim”, pojawiły się na terenach nadłabskich około połowy I w. p.n.e., w okresie, po którym na znacznej części tych obszarów nastąpiła luka osadnicza wiązana z wę-

drowką Germanów pod wodzą Ariowista na zachód do Gali.

Związki grupy gubińskiej i epizod „przeworski” na środkowym Nadłabiu nie zamykają pasma kontaktów nadłabsko-nadodrzańskich w okresie lateńskim. Całkowity zanik osadnictwa na środkowym Nadodrzu w połowie I w. p.n.e. objął poza grupą gubińską tereny kultury przeworskiej, a także duże obszary środkowego Nadłabia (Godłowski 1978, 124). Przerwa osadnicza na pierwszym z terenów trwała około 200 lat. Ostatnie badania dowiodły jednak, że nie było to całkowite wyludnienie. W osadzie na stanowisku 4 w Luboszycach, gm.Gubin, w jamie 49 (Domański 1976b, 48n., tabl. XVIII) odkryto bogaty materiał ceramiczny, a wśród niego ułamki, które można datować na schyłek okresu lateńskiego i początek okresu wpływów rzymskich (ryc.3). Ułamki te mają ściśle odpowiedniki nad środ-

Ryc. 3. Ceramika typu nadłabskiego z przelomu er. Luboszyce, gm. Gubin, woj. zielonogórskie, stan. 4, jama 49

kową Łabą i dolną Hawelą (R.Seyer 1976, tabl.7g, 14g, 16; Schmidt-Thielbeer 1967, tabl.72:211). To jedyne dotychczas odkrycie o nieokreślonych związkach z grupą gubińską trudne jest do bardziej szczegółowej interpretacji. Poza stwierdzeniem śladu kontaktów z obszarem Nadłabia nie można określić nawet jego charakteru (pojedyncza jama, ślad obozowiska myśliwskiego?)

Po wspomnianej powyżej przerwie na większości obszarów środkowego Nadodrza rozwój intensywniejszego osadnictwa związany był z pojawieniem się kultury luboszyckiej około połowy fazy B₂. Jednak i tu przerwa nie była zupełna. Już na początku okresu wpływów rzymskich pojawiły się nieliczne ślady osadnictwa przy ujściu Bobru do Odry w okolicy Krosna Odrzańskiego. Z fazy B₁ pochodzi zapinka typu A54 z Będowa (Almgren 1923, 22, tabl.III 54; Jamka 1964, 87), przypuszczalnie

z fazy B_{2a} jest osada w Osiecznicy (Dąbrowski 1980, 111, datowana tam na okres lateński), prawdopodobnie z okresu wczesnorzymskiego (B₁?) pochodzi osada w Trzebowie (Domański 1970, 128). W okolicy Głogowa w fazie B₁ użytkowane było cmentarzysko w Nosocicach (Pazda 1980, 35, 56–60), a w B₂ powstało tam całe skupisko osadnicze. Wspomniane ślady osadnicze, jak na podstawie minimalnej ilości materiału można sądzić, różnią się między sobą kulturowo. Skupisko w okolicach Krosna nawiązuje do grupy lubuskiej związanej z nadłabskim kręgiem kulturowym (Wołgiewicz 1981, 205–209), natomiast rejon Głogowa należy do kultury przeworskiej, wykazując jednak liczne ślady wpływów kręgu nadłabskiego (Pazda 1980, 100n.).

Ślady osadnictwa z okresu między zanikiem grupy gubińskiej a pojawieniem kultury luboszyckiej (poza jamą z Luboszyca) odkryto tylko na obszarze należącym dawniej do kultury przeworskiej. Trzeba tu podkreślić ważną rolę obu skupisk w kontaktach między nadłabskim kręgiem kulturowym, którego zwarte osadnictwo sięga nad Odrą od północy do okolic Frankfurtu, a kulturą przeworską na Śląsku i w Wielkopolsce. Jest to — jak się wydaje — jedyny szlak ożywionych kontaktów z kręgiem nadłabskim.

Powstanie kultury luboszyckiej było wynikiem przemian kulturowo-osadniczych obejmujących całą prawie środkową Europę (Domański 1976a, 120–127; 1981b). Proces ten miał charakter zasiedlania nowych, dotychczas nie zamieszkałych terenów jak Podlasie, Wołyń czy środkowe Nadodrze, lecz także silnych wpływów kulturowych z domniemanymi niewielkimi przymieszkami ludnościowymi.

Kultura luboszycka, w pierwszej swojej fazie rozwojowej obejmująca tereny wzdłuż osi południkowego biegu Odry i dolnej Nysy Łużyckiej (Domański 1979, ryc.31), od nadłabskich skupień osadniczych była oddzielona znacznymi obszarami nie zamieszkanymi, które — jak się wydaje na podstawie efektów — stanowiły dosyć szczelną zaporę oddzielającą ją od wpływów nadłabskich. Trudno byłoby wskazać jeden chociażby element o proveniencji zachodniej na macierzystym obszarze kultury luboszyckiej w jej pierwszej fazie. Nie znaczy to jednak, że kultura Luboszycka nie utrzymywała wówczas żadnych kontaktów z nadłabskim kręgiem kulturowym. Na przełomie I i II fazy pojawiło się pierwsze cmentarzysko kultury luboszyckiej nad Łabą w Prettin, Kr. Schweinitz (dawniej Lichtenburg, Kr. Torgau, Dehnke, Thieme 1939; Geisler 1979), stanowiąc jeden ze składników trwającego tam nadal osadnictwa związanego z nadłabskim kręgiem kulturowym. Luźne znaleziska z I fazy znamy też z kotliny Luckau—Calau (Marschalleck 1944, 280; Leube 1975, 118, 124, tabl.25:4,5, Bohnsack 1940, 1102, tabl.452:8).

Materiały odpowiadające chronologicznie I fazie kultury luboszyckiej odkryto w skupisku osadniczym nad

dolną Hawelą (Geisler 1976). Trudno wyrokować, jaki był udział ludności kultury luboszyckiej w dotarciu tej fali zabytków w dorzecze środkowej Łaby, trzeba jednak podkreślić, że wszystkie elementy pochodzenia wschodniego odkryte tam są także składnikami inwentarza kultury luboszyckiej w I fazie. Można wśród nich wymienić zapinki z kapturkami na sprężynie ze wschodniej serii II grupy Almgrena, zapinki z 8 serii V grupy Almgrena, sprzączki z rozwidlonym kolcem, grzebienie typu B Thomas i ostrogi guzikowate o płytkim kabłąku (Domański 1979, 92; Geisler 1976, 323; Müller 1957, 92n., 114, mapa 24 i 38). Poza wpływami wcześniejszymi i późniejszymi (Geisler 1976, 326–328) wyraźnie czytelna jest fala z fazy B₂ i może początku C₁.

Wyraźnie nasiliły się kontakty kultury luboszyckiej z nadłabskim kręgiem kulturowym w II fazie. Spowodował to przypuszczalnie jej rozwój terytorialny, który w tej fazie objął tereny położone na zachód od jej pierwotnego centrum — zachodnią część Dolnych Łużyc, dolne dorzecze Sprewy (Domański 1979, ryc.32) i częściowo dolinę środkowej Łaby, między ujściem Czarnej Elstery a jej przełomem w Rudawach. Bezpośredni styk terytorialny z osadnictwem nadłabskiego kręgu kulturowego wzmocnił kontakty, co spowodowało rozpoczęcie i szybką kontynuację procesu asymilacji stosunkowo dużej liczby elementów kulturowych z terenów nadłabskich. Nastąpiło odwrócenie procesu z fazy poprzedniej. Przy stosunkowo niewielkiej ilości śladów wpływów z dorzecza Odry i Wisły na terenach nadłabskich (m.in. zapinek jednodzielnych AVI 1) napłynęła i była używana cała gama przedmiotów z nadłabskiego kręgu kulturowego jak zapinki A181, A201-202 (Geisler 1977, 285, ryc.1; Domański 1982, 131), zapinki tarczowate typu germańskiego, sprzączki w kształcie litery U, sztylety z krótkim ostrzem i szpile typu 48 Beckmanna (Domański 1979, 23, 30, 33, 55). Możemy się też liczyć z napływem w tym czasie części naczyń zdobionych kółkiem zębatym (Domański 1973, 144n.). Również w tej fazie podobnie jak na Nadłabiu pojawiły się na obszarze kultury luboszyckiej naczynia typu *Kumpf*, które w następnej fazie staną się jej podstawową formą ceramiczną (Domański 1979, 74n.).

Elementy pochodzenia zachodniego i wschodniego, wyraźnie czytelne w II fazie kultury luboszyckiej, przeszły na jej obszarze swoisty rozwój, często inny niż na terenach macierzystych, by w fazie następnej stać się elementami typowymi dla całości obszaru tej kultury.

Z podstawowych form ceramicznych kultury luboszyckiej naczynia dwuuche, mimo że nawiązują kształtem do wcześniejszych z kultury wielbarskiej i współczesnych z dolnego Nadłabia, rozprzestrzenione licznie stały się jedną z jej form typowych (Domański 1982, 128n.), podobnie jak naczynia typu *Kumpf*. Wiaderka drewniane z żelaznymi okuciami występują najliczniej na obszarze omawianej kultury, mimo iż zasięg ich nie

ogranicza się tylko do tego obszaru (Domański 1973, ryc.4; Szydłowski 1977, 109, ryc.10). Siekiery bojowe znajdowane są na całym Nadłabiu, jednak na obszarze kultury luboszyckiej proporcjonalnie do ilości materiałów spotyka się je najczęściej (Domański 1973, 137–143, ryc.2; 1982, mapa V), podobnie egzemplarze z trójkątnym rozszerzeniem nasady trzonu, a także stosunkowo masywne (Schach-Dörges 1969, mapa 5). Liczniej w porównaniu z terenami położonymi dalej na zachód spotyka się zapinki jednodzielne AVI, 1, a szczególnie często na obszarze kultury przeworskiej (Szydłowski 1979, ryc.3). Podobnie jak groby jamowe w I fazie, w III fazie rozprzestrzeniły się cmentarzyska warstwowe (Domański 1979, 198–200), które aczkolwiek mają wiele odpowiedników na obszarach sąsiadujących od wschodu (Domański 1976, 129 n.; Szydłowski 1977, 74–83), na terenie kultury luboszyckiej występują nie mniej licznie, stanowiąc jednocześnie element ostro wyróżniający ją od zachodu.

Typowa wyłącznie dla kultury luboszyckiej jest jej ceramika wykonana na kole garncarskim (Domański 1979, 64–89). W inwentarzu tej kultury z III fazy bardzo liczna jest grupa elementów występujących na szerszych obszarach (por. m.in. Geisler 1977, tabl.11; Schultze 1977, *passim*; Leube 1975, mapa 6; Raddatz 1957, *passim*; Thomas 1960, *passim*), co jest zjawiskiem typowym dla tego okresu.

Większość przytoczonych powyżej przedmiotów kultury luboszyckiej z III fazy ma postać przetworzoną, nieco inną niż na terenach ościennych, bądź zbliżone kształtem odkrywane są w takiej liczbie, że nie można tu mówić o wpływach czy zapożyczeniach, ale jedynie o elementach tej kultury występujących także na innych obszarach. Stąd nie wydaje mi się słuszny podział większości elementów kultury luboszyckiej z III fazy na składniki pochodzenia wschodniego i zachodniego (por. Meyer 1976, *passim*).

Schyłek kultury luboszyckiej (IV faza) reprezentuje bardzo ograniczona ilość materiału, na dodatek w większości o zasięgu interregionalnym. Jego ilość i charakter nie pozwalają nawet na pewne uzasadnienie kontynuacji kultury luboszyckiej do tej fazy (Domański 1979, 216–218) na całym obszarze, chociaż istnieją przesłanki przemawiające za jej kontynuacją na niewielkim obszarze nad Łabą aż do VI w. (Domański 1979, 218). Przy uwzględnieniu powyższych zastrzeżeń można wskazać na pewne związki z nadłabskim kręgiem kulturowym w tym okresie, o czym świadczy m.in. rozprzestrzenienie na jej domniemanym obszarze zapinek niemberskich (por. Schmidt 1964, 326–331; Domański 1979, 24), grzebieni z trójkątnym uchwytem typu II Thomas (1960, 103, mapa 7; Domański 1979, 43, ryc.25p) i z dzwonowatym uchwytem typu III Thomas (1960, 115, mapa 8; Domański 1979, 43).

Kultura luboszycka powstała na obszarach dotych-

czas w znacznej części nie zamieszkanymi, dlatego możemy mówić o przywędrowaniu ludności z zewnątrz i skolonizowaniu określonych obszarów.

Na podstawie analizy inwentarza kulturowego możemy sądzić, że poza osadnictwem z I fazy o charakterze wyłącznie „wielbarsko-przeworskim” szczególnie w II fazie nastąpiło silne przemieszanie elementów kulturowych i być może ludności z obu analizowanych kręgów kulturowych, co doprowadziło do powstania w III fazie zwartej jednostki kulturowej, o ostro wyodrębniających się granicach. Elementy typowe dla kultury luboszyckiej nie mają jako całość odpowiedników na terenach sąsiednich. Jeśli domniemania o zmieszaniu ludności (a wiele za tym przemawia, m.in. fakt, że kolonizacja dużego obszaru w krótkim czasie — wobec braku śladów wyludnienia się wówczas jakiegokolwiek większego obszaru w środkowej Europie — była możliwa tylko przy wykorzystaniu nadwyżek ludnościowych ze znacznych obszarów najprawdopodobniej sąsiednich, a więc leżących w dorzeczu Łaby, Odry i Wisły) są słuszne, to kultura luboszycka nie tylko pod względem geograficznym, ale także ludnościowym stanowiła pomost między kręgiem nadłabskim i odrzańsko-wiślańskim.

Powstanie i trwanie tej kultury przyczyniło się do udrożnienia szlaków kontaktów (poświadczane dla różnych okresów pradziejowych i historycznych) prowadzących przede wszystkim przez Górne i Dolne Łużyce, po osi wschód—zachód, ale także znad dolnej Sprewy i Haweli do ujścia Warty i Noteci.

Analiza rozprzestrzenienia elementów pochodzących z Nadłabia na środkowym Nadodrzu i elementów z kręgu kulturowego nadodrzańsko-nadwiślańskiego na terenach nadłabskich dowodzi, że najczęściej i najdłużej był używany szlak kontaktów poprzez Dolne Łużyce (także w czasach historycznych).

Śledzenie wzajemnych wpływów i kontaktów dwóch kręgów kulturowych w połączeniu z analizą ich oddziaływania na sytuację kulturowo-osadniczą na obszarach pogranicznych w ciągu około 800 lat prowadzi do kilku wniosków natury ogólniejszej.

Porównanie rozprzestrzenienia omawianych grup kulturowych (ryc.4) przekonuje o ich zbliżonym zasięgu, a na znacznych odcinkach wręcz pokrywaniu się granic. Wskazuje to na pewien determinizm geograficzny, który powodował, że określone grupy zajmowały część lub cały ten obszar nie wykraczając poza jego granice. Spowodowane jest to bez wątpienia układem w postaci ciągów obszarów nadających się do zasiedlenia przy określonym typie gospodarki, łatwością komunikacji wewnątrz obszaru przy jej utrudnieniu w stosunku do terenów sąsiednich, co powodowało ujednoczenie kultury wewnątrz obszaru i narastanie różnic w stosunku do terenów poza jego zasięgiem.

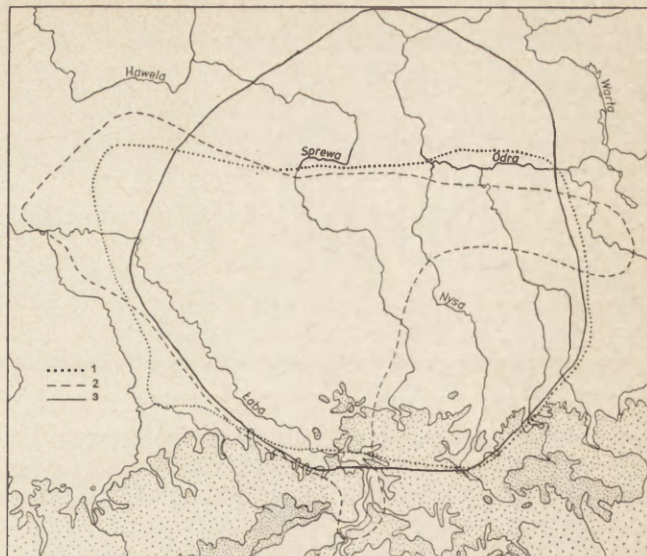
Zasięg osadnictwa w poszczególnych omawianych okresach na obszarze od środkowego Nadodrza po środ-

kowe Nadłabie podlegał, jak się wydaje, pewnym generalnym prawidłowościom dotyczącym osadnictwa pradziejowego. Większość terenów zajmowanych przez osadnictwo można podzielić umownie na trzy strefy, w zależności od warunków naturalnych, które są spletem różnych czynników geograficzno-przyrodniczych, umożliwiających gospodarę i bytowanie ludności. Tereny pierwszej strefy, o najbardziej optymalnych warunkach, zamieszkiwane były w pradziejach bezustannie lub z niewielkimi, najczęściej nieuchwytnymi archeologicznie przerwami (np. w Polsce — Kujawy, dorzecze Ślęzy, tereny podkrakowskie). Druga strefa to obszary zamieszkiwane z większymi przerwami, wyludniające się w okresie ogólnego osłabienia osadnictwa, zasiedlane w wypadkach całkowitego zajęcia pierwszych. Trzecia strefa to tereny możliwe do zasiedlenia przy określonym systemie gospodarki, jednak o znacznie gorszych warunkach naturalnych. Stanowiły one swoistą rezerwę dla osadnictwa i były zasiedlane po wyczerpaniu się możliwości w dwóch poprzednich strefach. Na obszarach Polski w tej strefie spotyka się najczęściej osadnictwo z III okresu epoki brązu, okresu halsztackiego, schyłku okresu wpływów rzymskich i późnych faz wczesnego średniowiecza. Wydzielenie wspomnianych stref ma pewne konsekwencje dla badań osadnictwa pradziejowego, jak np. możliwość poszukiwania elementów ciągłości osadniczej i kulturowej głównie w pierwszej strefie, wnioskowanie o gęstości osadnictwa i potencjale ludnościowym na podstawie zasiedlenia odpowiednich stref.

Omawiany obszar poza drobnymi odcinkami (koryto Łaby, kotlina Luckau—Calau, dolne dorzecze Nysy Łużyckiej, okolice Głogowa) należącymi do drugiej strefy można zaliczyć do trzeciej strefy. Stąd jego całkowite zasiedlenie nastąpiło tylko dwukrotnie w ciągu omawianego czasu: w okresie halsztackim (do początku lateńskiego) i przy końcu okresu wpływów rzymskich. W obu wypadkach po zasiedleniu całego obszaru następował kryzys osadnictwa. Nie można tego traktować jako pewnika, ale należy brać pod uwagę fakt, że mogło wówczas nastąpić przeludnienie (przy odpowiednim typie gospodarki), a jego konsekwencją był upadek osadnictwa.

Analizując wahania w rozwoju kontaktów środkowego Nadodrza z terenami nadłabskimi widzimy wyraźnie, że każdorazowe ich nasilenie następuje w momencie zasiedlenia tego obszaru w całości lub przynajmniej w dużych fragmentach. Powstały pomost osadniczy przyczyniał się do aktywizacji kontaktów, jego zanik ograniczał je w znacznym stopniu.

Kolejnym interesującym spostrzeżeniem jest zanik na środkowym Nadodrzu na początku okresu lateńskiego różnych kulturowo grup osadniczych w jednakowym czasie. Podobny, lecz na znacznie większą skalę, zanik nastąpił około połowy I w. p.n.e. Objął on zarówno różnokulturowe osadnictwo na środkowym Nadodrzu, jak i takie samo na środkowym Nadłabiu. Trzeba tu

Ryc. 4. Zasięgi jednostek kulturowych między środkową Łabą i środkową Odrą w okresie lateńskim i wpływów rzymskich

1 — grupa białowicka kultury łużyckiej; 2 — grupa gubińska kultury jastorfskiej i zbliżone do niej kulturowo; 3 — kultura luboszycka w III fazie

jeszcze dodać, że komponenty tego osadnictwa na obu terenach przynajmniej w części były zbliżone. W fakcie tym wolno się dopatrywać (i to jest prawdopodobne) efektu jakichś przesunięć politycznych (Godłowski 1978, 125), ale wśród przyczyn tych przesunięć różnokulturowych ludów nie można wykluczyć także faktów z dziedziny zmian ekologicznych lub krótkotrwałych kataklizmów przyrodniczych. Współzycie na środkowym Nadłabiu i równoczesne opuszczenie macierzystych terenów nad Odrą i Łabą stawia na porządku dziennym także sprawę pokrewieństwa etnicznego ludności kultury jastorfskiej i przeworskiej. Pomijam tu argumenty wynikające z analizy materiału szczególnie z początków kultury przeworskiej.

Kolejnym zaobserwowanym faktem jest „falowy” napływ importów w analogicznych okresach rozwoju grup kulturowo-osadniczych: przed zanikiem kultury łużyckiej i pomorskiej na środkowym Nadodrzu z obszaru kultury jastorfskiej, a na środkowym Nadłabiu elementów (ludności?) kultury przeworskiej przed końcem osadnictwa. Prawidłowość ta jest trudna do interpretacji, wydaje się, że należy ją wiązać z jakimiś faktami typu politycznego.

Istotną obserwacją jest także stwierdzone w grupie gubińskiej i kulturze luboszyckiej stopniowe przeobrażanie się oblicza kulturowego. Pierwsza wykształciła się z pierwocin osadnictwa związanego z grupą środkowo-nadłabsko-hawelańską, dodając do elementów jastorfskich wiele cech kultury przeworskiej. Podobnie przebiegał proces tworzenia kultury luboszyckiej, od grupy silnie związanej z kulturą wielbarską i przeworską — tak że można by ją uznać za jedną z grup lokalnych tych kultur — do wykształcenia się odrębnej kultury w wyniku

wewnętrznego rozwoju i przejęcia wielu elementów z sąsiednich terenów nadłabskich.

Przedstawiony powyżej ogólny obraz związków środkowego Nadodrza z nadłabskim kręgiem kulturowym w okresie lateńskim i wpływów rzymskich, ze szczególnym podkreśleniem jego roli w kontaktach między dorzeczem Łaby a Odry i Wisły, jest w założeniu wstępem

do szerszego opracowania tych zagadnień. Konieczne wydaje się w przyszłości zbadanie całokształtu problematyki związanej z kontaktami obu kręgów kulturowych. Związki między nimi odgrywały istotną rolę w przemianach kulturowych i osadniczych na tych sąsiadujących obszarach.

BIBLIOGRAFIA

Skróty

- AP — Archeologia Polski, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
 JmV — Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte (Jahresschrift für Vorgeschichte der sächsisch-thüringische Länder), Halle/S.
 NM — Niederlausitzer Mitteilungen, Guben.
 PrA — Prace Archeologiczne, Kraków.
 Prahistoria — Prahistoria ziem polskich, t.4, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979, t.5, 1981.
 VMUFP — Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam.

Literatura

- AGDE H.
 1939 *Vorswebische Germanen in Süddeutschland*, „Mannus”, t.30, s.203–210.
- ALMGREN O.
 1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen den ersten nachchristlichen Jahrhunderte*, 2 wyd., Leipzig.
- BOHNSACK D.
 1940 *Die Burgunden*, [w:] *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, t.3, Berlin, s.1033–1148.
- BÖTTCHER H.
 1896 *Neue vorgeschichtliche Funde von Zauchel und Datten, Kreis Sorau*, NM, t.4, s.143–149.
- BUCK D. W.
 1979 *Die Billendorfer Gruppe*, t.2, VMUFP, t.13.
- BUKOWSKI Z.
 1969 *Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łużyckiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- DĄBROWSKI E.
 1980 *Osiecznica, gm.Krosno Odrzańskie, woj.zielonogórskie*, [w:] *Informator Archeologiczny. Badania 1979 r.*, Warszawa, s.111 n.
- DEHNKE R., THIEME U.
 1939 *Burgundische Gräber von Lichtenburg, Kreis Torgau*, „Praehistorische Zeitschrift”, t.28/29, s.265–284.
- DOMANSKI G.
 1970 *Stan i potrzeby badań nad osadnictwem dorzecza Nysy Łużyckiej i Bobru w okresie późnolateńskim i wpływów rzymskich*, AP, t.15, s.115–148.
 1973 *Zagadnienie tak zwanej kultury burgundzkiej*, „Przegląd Archeologiczny”, t.21, s.123–163.
 1975 *Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III–I w. p.n.e.*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
 1976a *Zarys przemian kulturowych w dorzeczu Odry w okresie wpływów rzymskich*, [w:] *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich*, PrA, t.22, s.113–137.
- 1976b *Sprawozdanie z badań ratowniczych na osadzie w Luboszczach, woj.zielonogórskie (st.4)*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t.18, s.48 n.
- 1979 *Kultura luboszycka między Łabą a Odry w II–IV wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- 1981a *Grupa gubińska*, [w:] *Prahistoria*, t.5, s.196–200.
 1981b *Kultura luboszycka*, [w:] *Prahistoria*, t.5, s.263–271.
 1982 *Cmentarzysko w Luboszczach (II–IV w.)*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź.
- FELSBERG O.
 1929 *Die römische Kaiser- und Völkerwanderungszeit im Elbhavelland*, „Mannus”, Ergänzungsband 7, s.123–169.
- GANDERT O. F.
 1935 *Die Verbreitung der Lausitzer Kultur in der preussischen Oberlausitz*, „Altschlesien”, t.5, s.139–150.
- GARDAWSKI A.
 1979 *Czasy zaniku kultury łużyckiej, okres halszacki D i lateński*, [w:] *Prahistoria*, t.4, s.117–146.
- GEDL M.
 1972 *Ze studiów nad schyłkową fazą kultury łużyckiej*, AP, t.17, s.309–348.
- GEISLER H.
 1976 *Östliche Elemente im Fundmaterial des mittleren Havelgebiets in der frühen römischen Kaiserzeit*, [w:] *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w środkowej Europie w okresie wpływów rzymskich*, PrA, t.22, s.321–328.
 1977 *Semnonen-Alemannen*, [w:] *Archäologie als Geschichtswissenschaft*, Berlin, s.283–290.
 1979 *Germanische Brandgräber der späten römischen Kaiserzeit aus Schweinitz, Kr.Jessen*, VMUFP, t.12, s.81–122.
- GODŁOWSKI K.
 1978 *Zu Besiedlungsveränderungen in Schlesien und den Nachbarräumen während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, [w:] *Beiträge zum Randbereich der Latènekultur*, PrA, t.26, s.107–133.
- GRIESA S.
 1968 *Bemerkungswerte Funde von einem früheisenzeitlichen Gräberfeld bei Wiesenau, Kr.Eisenhüttenstadt*, „Ausgrabungen und Funde”, t.13, s.132 n.
 1976 *Die Göritzer Gruppe und ihre Stellung in der frühen Eisenzeit im Gebiete der unteren und mittleren Oder sowie an der unteren Warta*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift”, t.17, s.459–469.
- GRIMM P.
 1932 *Ostgermanische Siedlung und Gräberfeld bei der Wüstung Federtitz bei Ladeburg, Kr.Jerichow I*, JmV, t.20, s.69–74.
- GUSTAVS G. i S.
 1976 *Das Urnengräberfeld der Spätlatenezeit von Gräfenhainichen, Kreis Gräfenhainichen*, JmV, t.59, s.25–172.
- HACHMANN R.
 1957 *Ostgermanische Funde der Spätlatenezeit in Mittel- und Westdeutschland*, „Archaeologia Geographica”, t.6, s.55–68.

- 1961 *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung in nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien*, „41 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission“.
- HEILIGENDORF W., PAULUS F.
1965 *Das latenezeitliche Gräberfeld von Berlin-Blankenfelde*, Berlin.
- HOLTER F.
1933 *Die halesche Kultur der frühen Eisenzeit*, JmV, t.21.
- HORST F.
1975 *Die endbronze- und ältereisenzeitliche Besiedlung im nördlichen Mittel- und südlichen Nordeuropa*, „Zeitschrift für Archäologie“, t.9, s.1–24.
- JAHN M.
1940 *Die Wandalen*, [w:] *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, t.3, Berlin.
- JAMKA R.
1964 *Fibule typu oczkowatego w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich*, „Materiały Starożytności“, t.10, s.7–104.
- JENTSCH H.
1876 *Prähistorische Funde aus der Niederlausitz*, „Zeitschrift für Ethnologie“, t.8, s.312–321.
1886 *Altertümer aus dem Kreise Guben*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie“, t.18, s.386n.
- KEILING H.
1968 *Die Formenkreise der vorrömischen Eisenzeit in Norddeutschland und das Problem der Entstehung der Jastorf Kultur*, „Zeitschrift für Archäologie“, t.2, s.161–177.
1969 *Die vorrömische Eisenzeit im Elde-Karthane-Gebiet*, Schwerin.
1974 *Kolbow. Ein Urnenfriedhof der vorrömischen Eisenzeit im Kreis Ludwigslust*, Berlin.
1976 *Die Entstehung der Jastorkultur und zeitgleicher Kulturen im Rhein-Weser-Gebiet und deren geographische Verbreitung*, [w:] *Die Germanen*, Berlin, t.1, s.83–102.
- KIRSCH E.
1972 *Einige Bemerkungen im Zusammenhang mit einer neuen Arbeit von R.Grenz zur Urgeschichte des Kreises Forst*, „Geschichte und Gegenwart des Bezirkes Cottbus“, t.6, s.125–146.
- KOŁODZIEJSKI A.
1973 *Badania cmentarzyska w Domaniowicach, pow.Głogów w latach 1964–1971*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t.25, s.113–136.
1975 *Próba nowego podziału chronologicznego okresu halsztackiego i lateńskiego w północnej części Dolnego Śląska na tle przemian kulturowych*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne“, t.5, s.5–42.
1976 *Cmentarzysko kurhanowe kultury pomorskiej w Marcinkowie, woj.Zielona Góra, na Dolnym Śląsku*, „Sprawozdania Archeologiczne“, t.28, s.181–196.
- KÖNIG M.
1931a *Die Wandalen im Kreise Zerbst*, „Anhaltische Geschichtsblätter“, t.6/7, s.5–37.
1931b *Das Latene-Gräberfeld von Zerbst-Ankuhn und seine Beziehungen zu anderen Friedhöfen*, „Mannus“, t.23, s.275–322.
1932 *Jütland-Zerbst-Westpreussen*, „Mannus“, t.24, s.158–165.
- KOSTRZEWSKI J.
1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit*, Leipzig–Würzburg.
- KROFF W.
1938 *Die Billendorfer Kultur auf Grund der Grabfunde*, Leipzig.
- LASER R.
1968 *Die archäologischen Ergebnisse der Ausgrabung Wüste Kunersdorf, Kr.Seelow*, VMUFP, t.4, s.23–98.
- LEUBE A.
1975 *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*, VMUFP, t.9.
- LIENAU M. M.
1924 *Alte und neue Funde bei und in Frankfurt a.d. Oder*, „Mannus“, t.16, s.260–278.
1930 *Fundberichte aus dem Lebus und Sternberger Lande*, „Mannus“, t.22, s.206–246.
1934 *Neue burgundische Funde aus dem Lande Lebus*, „Alt-schlesien“, t.5, s.232–241.
- MÄHLING W.
1944 *Die Bodenbacher Gruppe*, Praha.
- MARSCHALLECK K. H.
1927 *Das Latenegräberfeld bei Cammer (Kr. Zauch Belzig)*, „Prähistorische Zeitschrift“, t.18, s.230–248.
1938 *Die Chronologie der vorrömischen Eisenzeit im Mittelbegebiet*, Kirchhain NL.
1944 *Urgeschichte des Kreises Luckau (Niederlausitz)*, Kirchhain NL.
- MEYER E.
1963 *Ein ostsächsisches Brandgrab aus der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, „Ausgrabungen und Funde“, t.8, s.91–97.
1976 *Die germanischen Bodenfunde der spätrömischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Sachsen*, Berlin.
- MÜLLER A.
1957 *Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havellseenplatte und Ostsee*, Berlin.
- PAZDA S.
1970 *Ze studiów nad kulturą wschodniopomorską na Dolnym Śląsku*, AP, t.15, s.89–113.
1980 *Studia nad rozwojem i różnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, Studia Archeologiczne, t.10, Wrocław.
- PESCHEL K.
1977 *Frühe Waffengräber im Gebiet der südlichen Elbgermanen*, [w:] *Symposium. Ausklang der Latene-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung in mittleren Donaugebiet*, Bratislava, s.261–282.
- PETERSEN E.
1932 *Wichtige Neufunde aus der Provinz Niederschlesien in der Zeit vom 1. April bis 30 September 1931*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit“, t.8, s.54–57.
- RADDATZ K.
1957 *Die Thorsberger Moorfund, Gürtelteile und Körperschmuck*, Neumünster.
- REINBACHER E.
1963 *Börnicke. Ein ältereisenzeitlicher Friedhof im Havelland*, Berlin.
- ROTHERT L.
1938 *Zwei reiche Grabfunde aus dem germanisch-illyrischen Grenzgebiet der frühen Eisenzeit*, „Brandenburgische Jahrbücher“, t.12, s.67–73.
- SCHACH-DÖRGES H.
1969 *Das jungkaiserzeitliche Gräberfeld von Wilhelmsau in Brandenburg*, Berlin.
- SCHAEFLER F.
1906 *Das La Tene-Gräberfeld von Altranft bei Freienwalde a.O.*, Freienwalde a.O.
- SCHMIDT B.
1964 *Das frühvölkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Niemberg, Saalkreis*, JmV, t.48, s.315–332.

- SCHMIDT-THIELBEER E.
1967 *Das Gräberfeld von Wahlitz*, Berlin.
- SCHULTZE M.
1977 *Die spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festem Nadelhalter (Gruppe Almgren VI 2)*, Bonn.
- SCHULZ W.
1928 *Die Bevölkerung Thüringens im letzten Jahrhundert vor Chr. auf Grund der Bodenfunde*, JmV, t.16, s.1–128.
- SEYER H.
1967 *Die germanischen Funde der vorrömischen Eisenzeit in Brandenburg*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift”, t.8, s.44–47.
1969 *Bemerkungen zur Ethnogenese der Germanen in der Jastorfzeit*, [w:] *Germanen-Slawen-Deutsche*, Berlin, s.43–46.
1976 *Erzeugung der Gebrauchsgüter*, [w:] *Die Germanen*, t.1, Berlin.
- SEYER R.
1976 *Zur Besiedlungsgeschichte im nördlichen Mittelb-Havel-Gebiet im den Beginn unserer Zeitrechnung*, Berlin.
- SZYDŁOWSKI J.
1977 *Grupa dobrodzieńska jako wyraz lokalnych przemian w schyłkowej fazie kultury przeworskiej*, Katowice.
1979 *Die eingliedrigen Fibeln mit umgeschlagenen Fuss in Österreich im Rahmen ihres Vorkommens in Mitteleuropa*, „Archaeologia Austriaca”, t.63, s.21–29.
- TACKENBERG K.
1937 *Die Germanen in Sachsen*, „Sachsens Vorzeit”, t.1, s.88–103.
- THOMAS S.
1960 *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, „Arbeits und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, t.8, s.54–215.
- VENCLOVA N.
1973 *Otázky etnické příslušnosti podmokelské a kobylské skupiny*, „Archeologické Rozhledy”, t.25, s.47–69.
- VOIGT T.
1958 *Gab es zur Spät-La-Tene-Zeit eine selbständige Kulturprovinz in Saalgebiet?*, JmV, t. 41/42, s.409–466.
1968 *Latenezeitliche Halsringe mit Schälchenenden zwischen Weser und Oder*, JmV, t.52, s.143–232.
- WOŁĄGIEWICZ R.
1968 *Der östliche Ausdehnungsbereich der Jastorkultur und sein siedlungsgeschichtliches Verhältnis zur pommerschen Gesichtsurnenkultur und der jüngeren vorrömischen Unterweichselgruppe*, „Zeitschrift für Archäologie”, t.2, s.178–191.
1979 *Kultura pomorska a kultura oksywska*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s.33–61.
1981 *Grupa nadodrzańska*, [w:] *Prahistoria*, t.5, s.192–196.
- WOŹNIAK Z.
1977 *Rec.: G. Domański, Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III-I w. p.n.e.*; AP, t.22, s.237–245.
1978 *Kulturelle Beziehungen zwischen den Gebieten Polens und der DDR während der Latene und der frühen römischen Kaiserzeit*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, t.22, s.269–288.
1979 *Chronologia młodszej fazy kultury pomorskiej w świetle importów i naśladownictw zabytków pochodzenia południowego*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s.125–148.

Adres autora:

Doc. dr hab. Grzegorz Domański
Zakład Archeologii Nadodrza IHKM PAN
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6